

FEKETE KÁROLY

Szemléletformáló teológiai felismerések és azok hatása a Debreceni Egyetemen a két világháború között

RESZMEE

Die theologische Fakultät der Universität Debrecen, die über eine signifikante theologische Kompetenz und einen pädagogischen Mut verfügte unternahm zwischen den zwei Weltkriegen die Hüterfunktion in nationalen Schicksalsfragen. Die Professoren der theologischen Fakultät machten wegweisende Äußerungen zu zeitgenössischen Schicksalsfragen. Aus der Interaktion der theologischen und der pädagogischen Wissenschaften entwickelte sich eine unvergleichbare Hütermentalität, die in diesem Schreiben in erster Linie auf Grund des Lebenslaufes von Dr. Zsigmond Varga junior (1919–1945) dargestellt wird. Dr. Varga wird auch als den „ungarischen Bonhoeffer“ bezeichnet, da er als Seelsorger der reformierten Ungarn in Wien wegen seiner Feindseligkeit gegenüber dem nationalsozialistischen Gedankengut von der Gestapo verhaftet und ermordet wurde.

„Non videri, sed esse”

A protestáns szellemiség mentalitást formáló hatásának jelentős korszaka volt Debrecenben a két világháború közötti idő. A Debreceni Tudományegyetem bölcsője a város Református Kollégiuma volt, amelynek akadémiai szintű tagozataiból alakultak ki az egyetem fakultásai. Az egyetem indulásakor, 1914-ben a 28 tanszékre kinevezett egyetemi tanár közül 17 volt korábban a Református Kollégium hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiajának megbecsült oktatója. Izgalmas vállalkozás bepillantást nyerni ebbe a korszakba, amelyből látható, hogyan segítette a Debreceni Egyetem kibontakozását, a Református Kollégium szellemi öröksége, a mélyre ereszkedő és számtalan európai kötődésű tudományos kapcsolatával, nemzeti elkötelezettségével.¹

A Trianon utáni bonyolult szellemi-lelki-politikai viharok közepette a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karának tudományos-szellemi műhelye kiemelt jelentőségű volt. Itt fogalmazódtak meg a kor kihívásaira és sorskérdéseire olyan protestáns szellemiségű, mély és átgondolt bibliai és teológiai válaszok, amelyek egyaránt iránymutatást jelentettek az egyetem falain belül és kívül élő protestáns értelmiség számára.

A Hittudományi Kar a két világháború között igen komoly teológiai felkészültséggel és pedagógiai bátorsággal vállalta fel a nemzeti sorskérdésekben az őrállói feladatot. Három korabeli sorskérdésben iránymutató megnyilatkozásokkal léptek a Hittudományi Kar tagjai az egyetemi és a közéleti porondra.

¹ Lásd ehhez: Ifj. Fekete Károly: A Debreceni Református Kollégium tanárai az egyetemen. In: Brezsnányiszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Gondolat Kiadó. Bp. 2007, 29–39.

a) A felfokozott nacionalista közhangulat idején a radikalizálódás ellen ható, azt visszafogó, fajelméletmentes nemzeti identitástudat ápolásában jártak élen a debreceni teológiai tanárok. Szükség is volt erre, mert a Klebelsberg minisztersége idején bevezetett egyetemi numerus clausus-törvény² 1920-as évekbeli alkalmazása miatt, majd az 1928. évi módosítása után több hullámban szerveztek zavargásokat a jobboldali radikális ifjúsági szervezetek az ország egyetemein. Debrecenben különösen is az 1928 őszen³, 1932 őszen, az 1933/34. tanévben⁴ és 1940 őszen volt zajos, több napig elhúzódó rendbontás és tüntetés. A hazai egyetemeken történt eseményeket kutató Ladányi Andor szerint országosan is igaz a megállapítás: „Az egyetemi vezetők, professzorok közül csak kevesen voltak, akik az atrocitások elkövetőivel szemben erélyesebb fellépést követeltek. Ezek közé tartozott Csikesz Sándor, a debreceni református hittudományi kar dékánja, aki azt javasolta, hogy a zavargások kezdeményezőit gyorsított fegyelmi eljárással zárják ki az egyetemről.”⁵

A Hittudományi Kar tagjai általában véve egyetértettek az állam kultúrpolitikájával, de sem külső, sem belső ösztönzést nem éreztek arra, hogy valamilyen különleges teológiával támasszák alá az állam elgondolásait. Belső lelki szabadsággal kötelezték el magukat arra, hogy a Trianon utáni revizionizmus és a terjedő fasizmus kettős szorításában egy a debreceni kollégiumi hagyományokhoz méltó nemzetnevelésre és nemzetvédelemre készítsék fel a hallgatókat, akik majd a végzés után maguk is nevelni fognak.

A meghatározó személyiségek mind így gondolkodtak, tanítottak és publikáltak erről a kérdésről. Meg kell említeni a püspökké lett Révész Imre korai figyelmeztetéseit⁶, Vasady Béla professzor több írását⁷, Pákozdy László Márton dolgozatait, aki a Közlöny című diáklapban⁸ is és a Theológiai Szemle 1933–34. évfolyamában is több folytatásban tudósított a németországi egyházi harcok teológiai és nemzeti vonatkozásairól. Nemcsak a status praesensről adott beszámolót, de a Blut und Boden mítosz gyökereit és várható fejleményeit is tárgyalta. Pákozdy László Márton részletesen bemutatta K. Barth: *Theologische Existenz heute* füzeteit, ill. jelentős még *A németországi egyház nagy kérdései egy nemzetiszocialista író könyve tükrében*⁹ című tanulmány terjedelmű könyvismertetése. A Barth-füzetek ismertetése után óvó szavakkal fordult az olvasókhöz a recenzió: „Németországban nagy tűzzel folyik a

2 A témához lásd Ladányi Andor tanulmányait: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 88. Bp., 1979, 56–64., 117–178.; A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. Századok. 1994/6. 1117–1148.; Klebelsberg felsőoktatási politikája. Bp. 2000, 76–89.; A numerus clausustól a numerus nullusig. Múlt és Jövő 2005/1. 56–74.

3 Dóczi Antal: Mai napok. Közlöny 1928. november. LIX. évf. 2. szám 18–19. és 31.

4 K. I.: Van-e megoldás? Közlöny 1933. december LXIV. évf. 4. szám 1.

5 Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. Múlt és Jövő 2005/1. 63–64. Vö.: Fekete Csaba: Zsidó tanítványok vallomása a Debreceni Kollégiumról. Confessio 1980/4. 96–100.

6 Lásd Révész Imre: Az egyház és az állam viszonyának várható alakulásáról című előadását, amelyet 1936. június 19-én az Országos Református Theologus Szövetség debreceni konferenciáján mondott el. Megjelent: Barth K. – Révész I.: Az egyház jelene és jövője. Igazság és Élet füzetei 9. szám, 30–43. Lásd még a későbbi Révész-írások közül: Ködben címmel Révész Imre püspök újévi üzenetét, amely megjelent a Vasárnap című debreceni lap 1939. 53. számában (december 31.) 367–369.

7 Pl.: Vasady Béla: Faj, nép, nemzet. In: „Áll a viharban maga a magyar...” Igazság és Élet füzetei 19. szám 12–22.

8 Pákozdy László: A német ébredés vallási vonatkozásai az Ige mérlegén. Közlöny. LXIII. évf. 1933. április (8. szám) 3–5.; 1933. május (9. szám) 3–5.; 1933. június (10. szám) 3–4.; LXIV. évf. 1933. szeptember-október (1–2. szám) 8–10.; 1933. november (3. szám) 7–8.; 1933. december (4. szám) 10–11.

9 Theológiai Szemle 1933–1934/348–352.

keresztyénység germanizációja. Vigyázzunk, hogy nálunk mint turanizálás vagy »magyar vallás« föl ne üsse a fejét ugyanaz a betegség és hogy az egyházi és nemzeti küzdelemben meg ne feledkezzünk arról, hogy »először az Isten Országát kell keresnünk.«¹⁰

A tudományos teológiának ebben a korszakban megnőtt az aktualitása, ahogy azt Czeglédy Sándor professzor megállapította: »Egy beláthatatlan arányú világnézeti forradalom vihara zúg el fölöttünk. A II. világháború mindenekelőtt ideológiai háború. ... Ha a tudományos theologia hallgat, csak megnövekedik az a veszély, hogy kijelentésellenes eszmeáramlatok özönvize borítja el az egyház és a társadalom egész életét.«¹¹ Czeglédy Sándor maga sem hallgatott, hanem ebből az elkötelezettségből 1932–34. között figyelemmel követte és ismertette a német egyházi harc folyamatát, 1937-ben közölte Martin Niemöllerrel készített interjúját és hiteles beszámolókat küldött Halléből a német hitvalló egyházról, amely magatartás teológiai állásfoglalássá nőtte ki magát. *A választott nép*¹² című könyvében, amelyben óvott a növekvő szélsőjobboldali veszedelmekkel szemben, illetve egyeb írásaiban is megfogalmazta teológiai útmutatását a hazai helyzetben.¹³

Szükség is volt a tanári eligazításra és az ösztöndíjról hazajötték beszámolóira¹⁴, mert például 1940 októberében az egyetemi tanév zsidóveréssel kezdődött: »Két-három napig tartott a zavargás, s a vége az lett, hogy a díszudvaron felolvastak valami memorandumot Mitrovicsnak (ő volt akkor a rektor), melyben a zsidók egyetemről való kiszorítását kérték. Az egésznek jelentőséget a kormánynak a III. zsidótörvényről való bejelentése adott.«¹⁵ A lelkészképzősök hirdetőjén a püspök (Révész I.) és Kállay Kálmán dékán közölte, hogy ha lelkészképzős hallgató ilyet követ el, akkor azt, evangélium- és hitvallásellenes viselkedése miatt kicsapás fenyegeti.

A teológus ifjúság az előadótermekben, etikaórán pl.: a Barth-tanítvány Török Istvántól és másoktól is a szemináriumi gyakorlatok során megkapta a szükséges eligazítást, és ez is magyarázza azt, hogy általában véve immunisakká váltak a szélsőjobboldali fanatizmus kísértéseivel szemben, hogy nyitottak voltak a magyar nép sorsproblémái iránt, sőt azok megoldására, ha talán csak jelképesen is – mint pl. a baranyai telepítési akció¹⁶ során – lépéseket tettek.¹⁷ Révész Imre püspök a háború közeledtével az egyre erősödő »fajiság államának« berendezkedésétől élesen elhatárolta a kálvinista iskolapolitikát.¹⁸

10 Pákozdy László: Barth, Karl: Theologische Existenz heute. Heft 1–6. Barth Károly és a német egyház belső küzdelme. Theologiai Szemle, 1933–34/233.

11 Czeglédy Sándor: A tudományos theologia megnövekedett aktualitása. Theologiai Szemle, 1941/1. 44–45.

12 Czeglédy Sándor: A választott nép. Bp., 1940.

13 Pl.: Czeglédy Sándor: Az Öszövetség és igehirdetésünk, 1943/3., 176.

14 Így például Kósa Ferenc senior 1938–39-ben volt Wuppertal-Elberfeldben ösztöndíjon, s írásban is megörököltette élményeit. Írását a Közlönynek szánta. A sokáig kéziratban maradt írás végül Kósa Ferenc: A megtámadott egyház címmel a Református Tiszántúli 2002/1. számában (3–6. oldalak) jelent meg. Közzétette: Kósa László.

15 Részlet ifj. dr. Varga Zsigmond teológiai hallgató Költő Gyula lelkészhez írt leveléből. A levél keltezése: Debrecen, 1940. október 31. Jelzete: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára R 2879.

16 A telepítési mozgalmat a Debreceni Református Kollégium diákjai kezdeményezték 1938-ban, hogy egy országos méretűvé váló gyűjtés segítségével a Dunántúli elnéptelenedő falvaiba sokgyermekes magyar családokat telepítsen és ott földhöz, megélhetéshez juttassa őket. Feldolgozását lásd: Tibori János: A Debreceni Református Kollégium ifjúsági telepítési akciója 1938–1944. In: Tibori János: Három tanulmány. Editiones Archivi Reformatorem Transtibiscani VII. Debrecen, 1998, 163–226.

17 Olyanok is voltak, akik a Márciusi Front vonalán indultak el a megoldás keresésére. Lásd: Fehér Lajos: Így történt. Bp. 1979, 71. kk.

18 Révész I.: Ködben – újívi üzenet. Vasárnap 1939/368–369.

Czeglédy Sándor örökítette meg az alábbiakat a Hittudományi Kar két világháború közötti időszakáról írt tanulmányában: „A kar tagjait nemzetközi és ökumenikus tájékozottságuk segítette abban, hogy a Harmadik Birodalom és szövetségesei vereségét határozottabban anticipálták, mint a többi teológiai karok tagjai, bár az utóbbiak között is csak kevesen akadtak olyanok, akik a náciizmus győzelmében reménykedtek. 1943 késő nyarán felkereste a kart a Németországi Evangélikus Egyház külügyi hivatalának egyik tisztségviselője, és egy egész délután tartó beszélgetés után, amikor már pontosan tudta, kikkel van dolga, óvatosan tájékoztatott arról, hogy komoly készülődések vannak folyamatban Hitler eltávolítására. Csak a háború után tudtuk meg, hogy vendégünk éppen úgy mint Bonhoeffer, a RSHA-főnök Canaris admirális támogatásával utazott még semleges országokba is. Canarist azután egy napon végezték ki Bonhoefferrel, nem sokkal a német kapituláció előtt a flossenbürgi koncentrációs táborban. Egy olyan beszélgetés, mint amilyen a miénk volt 1943-ban, más egyetemi karon nem történhetett volna meg.”¹⁹

A Debreceni Egyetemen a két világháború között a teológiai tudomány és a neveléstudomány kölcsönhatásából megszületett egy sajátos őrrőlő mentalitás. Ezt a figyelemre méltó habitust azért tekinthetjük felekezeti sajátosságnak, mert ez a teológiai iskola és nevelőközeg érlelt ki egy olyan bölcsészhallgatót, ifj. dr. Varga Zsigmondot (1919–1945)²⁰, aki a teológiai tanulmányait is abszolválta, s mint bölcsészdoktori címmel rendelkező teológiai ösztöndíjas diák lett a magyar keresztyénség mártírjává a II. világháború idején.²¹ Varga Zsigmond gyanútlanul, ifjúi odaszánással járta meg ezt az utat, s így jutott el a mártírsághoz.

Tanítványsága azzal indult, hogy legendás híré teológus családba született 1919. szeptember 9-én Debrecenben, hiszen édesapja, dr. Varga Zsigmond nagy híré vallástörténész professzor volt Debrecenben, édesanyja, Erdős Mária ágán pedig az Erdős család leszármazottja, ahol a hitvallásos családi légkör megalkuvásmentes sorsvállalásra nevelte. Ezt táplálta tovább a debreceni Református Főgimnázium, ahol gyors nyelvi előhaladás, nyertes országos középiskolai verseny és pályatételek sokasága jelezték kiváló felkészültségét. Érettségijét kitűnő eredménnyel szerezte meg. Teológiai tanulmányait Debrecenben kezdte, ahol a teológus ifjúság vezéregyéniségévé nőtte ki magát: 1939–40-ben a Hittanszaki Önképző Társaság elnöke és a Közlöny c. teológuslap intézőbizottsági tagja lett, 1941–42-ben a Közlöny intézőbizottságának elnöke, akit arra a tanévre a teológus ifjúság szeniorává választott.

A tanítványság minőségivé, igényesebbé tétele élet- és munkaprogramjává vált. Önfegyelmző és krisztusi normák alapján élő fegyelmezett közösség lebegett a szeme előtt. Ezért kitartóan dolgozott a Teológus Gyülekezet megalakulásán, amelynek „célja: a hitvalló egyháztagságra, hitbéli öntudatból folyó missziói munkára, az élet minden viszonylatában

19 Czeglédy S.: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerkesztette: Barcza József. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1988, 575–576.

20 Munkásságának méltatását lásd: ld. dr. Varga Zsigmond: A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete. Debrecen 1949.; Albert Stein: Zsigmond Varga zum Gedächtnis. Hg. Von Peter Kärner. Aktuelle Reihe Nr. 22. Wien 1981.; Albert Stein: Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete. Theologiai Szemle 1981/2. 100–103.; Fekete Károly: Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete. In: Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2004/2005. évi értesítője. 467. tanév. Szerkesztette: dr. Kustár Zoltán. Debrecen, 2005, 11–17.; Ifj. dr. Varga Zsigmond: Non videri, sed esse – Válogatott írások. Szerkesztette: Fekete Károly. Debrecen, 2005.

21 Czeglédy Sándor vallomása: „ha nekem is részem volt abban, hogy egyik legjobb diákunkat már meglévő hitvalló meggyőződésében erősítsük, akkor lelkiismeret-furdalásunk is van amiatt, hogy dr. Varga Zsigmond, volt szeniorunk, a mauthauseni koncentrációs táborban 1945. március 5-én hitvallóként fejezte be fiatal életét.” Ez az érdekes mondat található Czeglédy Sándor: Egyházunk ébredésének teológiai impulzusai címmel, 1991. augusztus 23-án, a Doktorok Kollégiuma Gyakorlati Teológiai Szekciójában elhangzott előadásának kéziratában: TtREL I. 27.c. 184. – az előadás 12. oldala.

szilárd keresztyén erkölcsi jellemre és keresztyén magyar hazafiságra, és mindezek által az Ige szolgálatára való nevelés”²². Barátjának írta akkoriban: „hogya... mennyi az én munkám – nem fontos. Hogy mennyi harc és vitatkozás eredménye ez – még kevésbé fontos, mert ha egyszer elértünk valami – hisszük – isteni célt, ne legyen drága semmiféle emberi áldozat. A próféták és az apostolok Isten dicsőségéért és a regnum Christi megvalósításáért vívott életharcához úgysem hasonlítható a mi legnagyobb áldozatunk sem, és ha hiszünk a Gondviselésben, akkor mit remegünk mindig a jövő következményektől? – Én, amik háttam megett vannak, tökéletesen elfelejtven, most már nekidőlök azoknak, amik előttem vannak.”²³

Szeniori évre a fejében és a szívében átgondolt programmal készült. „A szeniori évnek emberi részről teljes programkialakítással megyek neki és hiszem és remélem, hogy Isten segítségével sikerül minél teljesebben meg is valósítanom egyes részleteiben az igaz anyaszentegyház hasznára és a lelkek épülésére. A püspök úrral (Révész Imrével) bemutatkozó látogatásom alkalmával tárgyalgattunk is a munka megindításáról. Az általam tervezett módokat jóváhagyta, sőt kért is arra, hogy az Istentől nékem adott talentumokat úgy forgaszam, hogy hatalmas belső evangélizáció és konszolidáció valósuljon meg végre-valahára a theologus-gyülekezetben, mely aztán kovászként hatna a kollégiumi és egyetemi ifjúság tömörülésére is. ... egyetemi törvényjavaslat készül, mely a sok semmiskedő bajtársi egyesületet megrendszabályozza, hómanbálinti felügyelet alá helyezi és új szervezettel akarja ellátni. Most már igazán itt van az ideje a lelkek egységének!”²⁴

Munkabírására vet fényt egy másik levélrészlet: „A theologus-gyülekezet önkörében való lelkigondozását (pásztori misszióját) megírtam 100 disszertációs lapon és pályamunkának be is adtam. Makkai igen szép és részletesen jellemző bírálatot adott rá; a püspök úrnak is nagyon tetszett. A másik két sokkal terjedelmesebb pályamunkával együtt levélbelileg igen megdicsérte. (Az egyik és nehezebbik a vallástörténeti volt: »Minő gazdagodást jelent a papyrusok világa az újszövetségi kutatásra nézve?«; a másik ószövetségi Írásmagyarázatból: »A Pentateuchosz-kritika mai állása.« Mind a kettővel csuda sokat tanultam, megkezdttem rájuk a dolgozást már december elején.) Év elején a káplánival kezdtem bibelődni, de aztán hamar félretettem és csak most június végén vettem elő és egy hónapi nagy melegben ebbe is belevágtam 180 lapot. A legújabb barthi irányzat és német könyvek után készült és az a baja, hogy nagyon is tömör, de teljesen egységes és áttekinthető.”²⁵

A kitűnő eredménnyel megszerzett I. lelkészképesítő bizonyítvány után írta meg bölcsészdoktori értekezését és szerzett doktori címet: „A hellenistikus papyrusok, feliratok, ostrakák világa és az Újtestamentum” – Tanulmány az újszövetségi nyelvészet, irodalom és összehasonlító vallástörténet köréből (Debrecen, 1942) címmel. Az 1942/43-as akadémiai évre Svájcba kapott ösztöndíjat, amit intenzíven kihasználta. Genfben T. A. Wisser-t Hoofttal, Baselban Barthtal, Cullmannal és Baumgartnerrel, Zürichben E. Brunneral ismerkedett meg.

Ezekben az években makulátlan tisztaságúvá formálódik benne a hivatástudat és megszületik a saját, markáns lelkipásztorkepe, amit a nyilvánosság számára is megfogalmazott:

„A legnehezebbje éppen most következik reánk, ifjú lelkipásztorfenedékre. Egy démoni erővel küzdő, tébolydává válni kezdő világban kell új nyelveken hirdetnünk az evangéliumot, ördögöket üznünk, gyógyítanunk és vigasztalnunk Krisztus missziói parancsa szerint. Most fog eldőlni, hogy akarunk-e igazán – nem szájjal, hanem szívvel – biznyságot tenni az Életről és az Igazságról először önmagunk és egymás előtt. Leszünk-e egyszer

22 A Debreceni Theologus Gyülekezet Alapszabályzata II. 2. paragrafus.

23 Levél Költő Gyulához. Keltezés: Debrecen, 1940. december 4. TREK Nk R 2879.

24 Levél Költő Gyulához. Keltezés: Debrecen, 1941. augusztus 19. TREK Nk R 2879.

25 Levél Költő Gyulához. Keltezés: Debrecen, 1941. augusztus 19. TREK Nk R 2879.

már végre Krisztus harcos seregévé, életet és szívet érette örömet feláldozni kész, lelki tagokká, új embereké, akik utolsó leheletükig küzdenek a mozgósított Egyházban az Isten uralmáért és dicsőségéért! Most, éppen most következik a súlyos próba egész református egyházunkra – ha vajon a magunk kicsinyes érdekeinek sutba-féltre dobásával egyedül Krisztust ismerjük-e el Vezérnek, vagy külső győzelmektől megittasulva járjuk tovább a régi haláltáncot!? – »A Krisztus közöttetek van« – mondja Pál apostol. Krisztus ügye pedig mindenképpen győz, az Ő ügye csak győzelmes ügy lehet a mi tehetetlenségünk vagy akaratunk ellenére is. Csak az a kérdés, hogy engedelmes bárányokként adjuk-e át magunkat Neki, feltétlen bizalommal és örömmel követjük-e Őt valahová megy el egészen a Golgotáig, vagy megvárjuk, míg ostorral és ítélet szavával jelenik meg közöttünk?! – Ha ma még csak az Ő csendes hívogatását halljuk, meg ne keményítsük szíveinket!²⁶

Ezzel a habitussal pályázott 1944-ben a téli szemeszterre Bécsbe és újra ösztöndíjas lett. Tanulmányai mellett a Konvent elnöke, Ravasz László püspök megbízta azzal, hogy gyülekezeti szolgálatokat is végezzen a bécsi református templomban. A tanítványból ekkor lesz egyre inkább tanúságtévő.

A Konventnek küldött jelentésében részletesen analizálja a gyülekezet helyzetét és újra csak terveket sző: »A bécsi gyülekezeti munka önmagától tagozódik négy, egymást kiegészítő és egymással összefüggő feladatkörre: 1. A gyülekezet pontos számbavétele, demográfiaja, melynek alapján lelki képe is megrajzolható; ez időrendben az első teendő. 2. Az istentisztelet rendszeres megtartása, melyekre a gyülekezetet meghívjuk névre szóló meghívókkal, miután közben folyton 3. Családlátogatásokkal pasztoráljuk. 4. A gyülekezet bizonyos különleges csoportjai külön gondozást is kívánnak (munkások, katonák, diákok, leventék, ifjúság) és ezekhez missziói és evangélizációs alkalmak megteremtésével kell hozzáférnünk, ill. őket a gyülekezet egészébe kapcsolnunk és az istentisztelet látogatására buzdítanunk. – Végül 5. Minden lelkipásztori munkának alkotórésze az adminisztratív feladatok végzése, a gyülekezet felé tanácsadás, irányítás és vezetés formájában, kifelé pedig a felsőbb hatóságokkal való érintkezés formájában.«²⁷

A bécsi németbirodalmi rádió felkérésére nagypénteken, áldozócsütörtökön és pünkösdkor rövid vallásos tárgyú ünnepi beszédet tartott a magyar nyelvű adás keretében. A Donausender tömérdek hálás levelet kapott az anyaországi magyaroktól.

Varga Zsigmond ilyen bécsi háttérből kérvényezi lelkészi megbízásának meghosszabbítását 1945. július 31-ig és munkája akadálytalan és eredményes végzése érdekében engedélyt kért 1944. aug. 1-jével katonai behívására., hiszen 1942 nyarán táborig lelkészi kiképzésben részesült. Úgy vélte ekkor Varga Zsigmond, hogy »A katonai minőség nem csupán magyar szempontból, hanem a német hatóságokkal való érintkezés szempontjából is feltétlenül kívánatos.« (Bécs, 1944. június 15.)

A bölcs Révész Imre, mielőtt Ravasz Lászlónak javaslatot tett volna, bizalmasan kikérte Incze Gábor korábbi bécsi gondozó lelkésznek a véleményét Varga Zsigmond elképzeléseiről. Többek között a következő választ terjeszti be: Varga Zsigmond »jelentése mindenesetre érdekes és öröndetes, azonban terveit túlméretezetteknek tartom az igazán csak maroknyi bécsi magyar protestáns között. Olyan alaposan megszervezve őket, mint ahogy V. ZS.

26 Részlet a „Mit szeretnék még kapni?” c. beszédéből. A kézirat jelzete: TtREK Nt R 5761;

Ennek keletkezését magyarázza egy hír, ami a Közlönyben jelent meg LXX. évfolyam 9. szám (1940. május) 71.: »D. dr. Révész Imre püspök április 13-án szeretetvendégség keretében vendégül látta a teológiai professzorokat és a theologus ifjúság közül a III. és IV. éves hallgatókat. Ez alkalommal Varga Zsigmond III. é. hittanhallgató »Mit várok még?« és Kerekes János IV. é. hittanhallgató »Mit kaptam?« tárgyáról szóltak. A kérdéshez Szabó Gábor segédlelkész, Jánossy Imre kollégiumi esküdtfelügyelő, dr. Erdős Károly egyetemi ny. r. tanár, dr. Makkai Sándor egyetemi ny. r. tanár és D. dr. Révész Imre püspök szóltak hozzá.«

27 Részlet ifj. dr. Varga Zsigmond Bécsi jelentéséből. MREZSLt 2.a. Konventi Közizgatási iratok 309. d. 3923/1944.

írja és szeretné, nem lehet, mert ezek a derék lelkek jobbára német állampolgárok és buzgó tagjai a német ref. Egyháznak. Erősebb szervezésüknek vagy a politikai hatóságok, vagy a német ref. egyház vezetősége mondana ellent. A bécsi lelkésszel és superintendenssel én többször beszélgettem erről és az egyébként nagyon rokonszenves irak ezt a szervezkedést nem tartják lehetőnek. ... A missziói tevékenység, különösen az ifjúság között, sajnos, csak minimális lehet, mert a német ifjak tagjai a Hitler Jugendnek; magyar levente, középiskolás diák pedig a rk. Egyházhoz tartozókkal együtt sem lehet 15–20.”²⁸

A Konvent még más szempontokat is figyelembe véve nem hosszabbította meg a kért időpontig Varga Zsigmond bécsi lelkészi szolgálatát 1945 nyaráig. Bár ekkor már csak a tudományos kutatómunkára kellett volna összpontosítania, hogy megírja „Jézus evangéliuma és a hellenizmus” című értekezését, de még ősszel is vállalt szolgálatot. Keresztyén igehirdetése és gyülekezetépítő munkája miatt ekkor már megfigyelés alatt állt a nemzetiszocialista uralom alatt álló Bécsben. Az itthoni nyilas uralomátvételhez közel eső vasárnapon jutott el csúcspontjára Varga Zsigmond tanúságtétele. Egy Gestapós tiszt felszólta a szószékre az igehirdetés közben: Megvonom öntől a szót. Varga Zsigmond azonban csendes határozottsággal azt válaszolta: Önnek ehhez nincs joga és az istentiszteletünket sem zavarhatja.

Hármas vádpont alapján ítélték el: 1. a német városok bombázásától remélte az esztelen és egyenlőtlen vérontás befejezését; 2. hallgatta az angol rádió híreit és terjesztette azokat; 3. nemzetiszocialista-ellenes beállítottságú volt.

A bécsi vizsgálati fogság után először Mauthausenben raboskodott, majd Gusenba vitték, amely III. fokozatú koncentrációs tábor volt. A bibliai Jóra gondolva tűrte a szenvedést és Krisztusba kapaszkodva maradt lelkipásztorja fogolytársainak. Tífuszt kapott, majd tüdőgyulladásban szenvedett. Embertelen bánásmódban részesült és így halt meg 1945. március 5-én. Hitvalló életének számon tartása és példaként állítása egész Magyarországi Református Egyházunk erkölcsi kötelessége. Kevés olyan keresztyén személyiséggel büszkélkedhet egyházunk, mint amilyen ifj. dr. Varga Zsigmond volt. Méltán tarthatjuk számon ifj. dr. Varga Zsigmondot, mint a „magyar Bonhoeffert”, aki Krisztus vértanújaként halt meg, és ezáltal tanítónkká avatta az Élet Ura.

Mire tanít és mire emlékeztet bennünket ma ifj. dr. Varga Zsigmond, a mártír teológus?

1. A keresztyén (és benne a theologus) egzisztencia kiműveléséért keményebben kell dolgoznunk és komolyabban kell venni tanítványosságunkat.
2. A tudományos teológia és az igazgató sorskérdések nem elmennek egymás mellett, hanem a gyülekezet közösségi életében találkoznak és átható, irányító szerepre kell jutnia.
3. Az Ige éltető, kormányzó és megigazító fősége alatt a Krisztus ügyében méltóság megidézhető tanúnak lenni. A megidézhetőség előfeltétele, hogy belül kell lenni az eseményeken és a Krisztus-eseményt látó és halló távolságon belülről, személyes tapasztalatként, erőteljesen kell képviselni ebben a világban, hogy jelen legyen rajtunk keresztül a Krisztus.

Jelmondata ma, a látszateltetés világában különösen elgondolkodtató: Non videri, sed esse – Nem látszani, hanem lenni. . .

Olyan korban élünk, amikor szinte túlhajtott módon a sztárokra figyel a világ, s nem a mártírookra. Sőt Magyarországon a „megasztár” a menő, de nekünk tudnunk kell, hogy ma is áll az igazság: a mártírok vére magvetés, s ettől megy előrébb a világ.

28 Incze Gábor nagyváradai lelkész (a bécsi szolgálatban Varga Zsigmond elődje) bizalmas jelentése VZS-ról Révész Imre kérésére: TtREL I. l.c. 458.

A sztárolt embert a sztárcsinálók kitalálják és felépítik, a mártír épül és épít.
A sztárolt embernek kitalálják az image-t, a mártírnak karakteres arca van.
A sztárolt ember a reflektorfénybe vágyik, a mártírban világosság támad és továbbadja.
A sztárolt ember várja, hogy felfedezzék, a mártírt a megragadottság hordozza.
A sztárolt embernek szlogent adnak a szájába, a mártírnak megadatik a helyén mondott szó.
A sztárolt ember számára szórakozás Jézus Krisztus, mint szupersztár, a mártírnak viszont öröme a passió Krisztusa.
A sztár szeretné megvalósítani önmagát, a mártír a megváltás megvalósultságát éli meg.
A sztárolt ember elkopik és lassan kimegy a divatból, a mártír ragyog és óhatatlanul eljön újra aktualitásának ideje.
Minden teológusgeneráció megéli, hogy a papi vizsgára készítendő vizsgaprédikáció textusválasztása, csomópontjai, üzenete személyes hitvallás is, olyan gyöngyszem, amit ars poeticának is szán. Varga Zsigmond a Jelenések könyve gyülekezeti leveleiből a filadelfiai gyülekezethez írt (3,7–13) versekről prédikált. Itt ezt olvassuk többek között: „bár kevés erőd van, mégis megtartottad az én ígémet és nem tagadtad meg az én nevedet. ... tartsd meg, amid van, hogy senki el ne vegye koronádat, aki győz, azt oszloppá teszem az én Istenem templomában, és onnan nem kerül ki többé.”

b) A felekezeti színezet egy másik belső, rejtett motívuma úgy jelent meg a Debreceni Egyetemen, hogy a teológia és az egyház nem akarta maga alá gyűrni a többi tudományt, s nem akarta rájuk kényszeríteni a saját törvényszerűségeit. Debrecen protestáns sajátosságává lett az, hogy a reformáció hazai fellegvárában korszakról korszakra egymás mellett élhettek a szabadon fejlődő tudományterületek. Ez a szemléletmód is a debreceni protestáns örökség része.

A tudományokkal kapcsolatban teológiai álláspont lett az, hogy az igazi tudomány előbb-utóbb elvezet a tudomány örök forrásához, Istenhez. Az egyetemi ünnepek alkalmával elhangzott igehirdetések tekintélyes hányada járja körül ennek a megállapításnak a teológiai megokolását.

Ezt példázza három rövid prédikációrészlet:

„Mind a négy fakultás forduljon egy cél felé: igazságot követni szeretetben, ... ha az ideális universitas tagja akar maradni. Mert universitas egy cél felé fordulást jelent. Ez a cél az igazság, aki mint az Örök Isten erkölcsi, hitbéli, tökéletes törvénye, testben megjelent s így szól: én vagyok az igazság!” (Csikesz Sándor)²⁹

„Boldog lélek, kinek áhítatos kipillantására Krisztus biztató, hívogató, megragadó arca néz felé. Mert nemcsak a theologiai tudomány, de minden tudomány akarva, nem akarva, véltve, vagy véletlenül, de Feléje tör, mint naprendszerünk egy távoli csillagzat felé. A jogtudomány acélbordázatú hajóját a jus strictum kopár partjairól a krisztusi méltányosság, megértő segítség, egymás terhe hordozása, könyörülő felsőbb vezetés, emberibb jólét és szolidaritásnak börtöntelen, bitótalán és zsarnoktalan országa, tehát Krisztus felé sodorják felsőbb szelek. Az orvostudomány egy egészségesebb, bűnök átkától mentesebb, tisztább, épebb, óvottabb és védettebb emberi élet felé, a lehetetlen is lehetőleg segítség által, a pauperizmus, tömegnyomor, népi járványok leigázása útján mértőföldes léptekkel megy egy boldogabb ország: tehát Krisztus felé. A szellemi tudományok nyelvben, irdalomban, történetben, filozófiában, a természettudományok a természet jelenségei beláthatatlan tengerében isme-

29 Csikesz S.: Az Ige. (Ef 4,5) Theologiai Szemle 1925/289.

rik föl itt is – ott is az örök Teremtőnek rendező és kormányzó ujját, az igazság – szépség – jószág – szentség formájában felénk hajló irgalmát és szeretetét: tehát a Logost: a Krisztust, a nagy és végső célt.” (Csikesz Sándor)³⁰

„Az egészséges tudomány egyedül az igazság szolgálatában áll. Ebben a szolgálatban van a tudomány szabadsága... Az egészséges tudomány az, amit a világ nem szenvedhet el. Az igazi tudomány mindig a tények elfogulatlan tanulmányozásán alapszik. Ebből fakad a szolgálat törvénye. Csak az egészséges tudomány áll szolgálatában az igazságnak és a nemzet egészségének az alapja... Ezzel ellenkezik a hamis tudomány, mely azoké, akik nem szolgálni, hanem akik élvezni és uralkodni akarnak. Ezek az érdekek szolgálatává alacsonyítják a tudományt, azt akarják, hogy a teológus szentesítse a zsarnokságot, a jogász igazolja az erőszakot, az orvos egészségesnek állítsa a vad ösztönöket, a természettudós természetesnek hirdesse a gyengék elnyomását és a szellemtudós az emberiséget összeté-
pő ellentéteket eszményképül tűzze ki. Az egészséges tudomány be tud hatolni az ellenté-
tek alá. A tudomány maga is csak szolgálat lehet, hisz a szolgálat törvényét kell hirdetnie. A tudomány tehát szolgál és nem úr, de mert az igazság szolgálója: szabad.” (Makkai Sándor)³¹

A tudományterületek és az egyetemi karok egymás mellettiségének, de egyúttal krisztológiai kapcsolódásának gondolatát örökíti meg az a dombormű is, amely a Kollégiumban az Oratórium felé vezető főlépcsőházban található, a Nagykönyvtár szomszédságában és az egyetemmé válás emlékét örökíti meg. A domborművön a karok allegorikus alakjai tudományterületük szimbólumát tartva, Krisztus elé járulnak. Szimbólumaikat, azaz tudományukat a Krisztus oltárára helyezik, amelyen a Kollégium jelmondata (*Orando et laborando – Imádkozva és dolgozva*) áll.³²

c) *Az egyetem felekezeti színezetének egy harmadik szála az, hogy a két világháború közötti időben immár közös feladattá vált a Kollégium és az egyetem számára: Debrecen megőrzése olyan szellemi központnak, amelynek kisugárzása minél szélesebb körre terjedjen ki.* Ez egy olyan közeg megszervezését és fenntartását jelentette, amely kedvezett a tudományos identitás erősítésének.

Tanár- és diákkörökben is felszínen tartott kérdés volt a két világháború között: *Milyennek kellene lennie Debrecennek? Az egyik diákválasz szerint: „Röviden: erőközpontnak, magyar kálvinista főhadiszállásnak, világító fátylának! ... Hármasként az a feladat, mely Debrecennek jut. Valóban magyar kálvinista Genffé lenni.”*³³ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az István király halálának 900. évfordulója és a Református Kollégium fennállásának 400. évfordulója évében, 1938-ban Debrecenben rendezték meg – a magyarok világtalálkozóhoz kötődően – a magyar reformátusság lelki egységét kifejező I. Magyar Református Világtalálkozó 1938. augusztus 23-án.³⁴

30 Csikesz Sándor Emlékkönyvek – I. kötet. Szerkesztette: dr. Módos László. Kiadják Csikesz Sándor tanítványai és barátai. Debrecen 1940, 187. Az ígértetés címe: Célegyenest... a nagy cél felé.

31 Ünneplés keretében nyitották meg a Tisza István Tudományegyetem új tanévét. (Tudósítás) Debreceni Újság, 1936. október 2., 5. oldal, Makkai első debreceni ígértetése az egyetem évnívóján a Nagytemplomban a 2Tim 4,3–5 alapján.

32 Az emléktábla szövege: „A Református Kollégium tudományművelő és kultúrateremtő munkájával évszázadokon át szolgálta hazánkat. Felsőoktatási intézményként mindenkor az európai universitasok szellemében működött, és a Debreceni Egyetem bölcsőjévé vált.”

33 Szundy Béla: Milyennek kellene lennie Debrecennek? Közlöny, 1927. december. 2. szám 4.

34 Az első Magyar Református Világtalálkozás emlékfüzete. Összeállította: dr. Vasady Béla. Debrecen, 1938.

Debrecen protestáns szellemi központ jellegét két egymásba kapcsolódó teológiai tudományszervező műhely is erősítette. Az egyik a Csikesz Sándor professzor vezette *Theológiai Szemle* című szaklap köré szerveződött, amelynek első száma 1925-ben jelent meg először.³⁵

Részlet Csikesz lapindítási tervzetéből: A debreceni Református Hittudományi Kar „hivatottnak ítéli magát arra, hogy a szakfolyóirat megeremtését s kiadásának feladatát magára vállalja. E munkájánál számít azonban a hazai protestáns teológiai főiskolák tanárainak a közreműködésére is és erre az érdekelteket külön is felkéri. A szakfolyóiratot a magyar protestáns teológiai tudomány és a vele rokon tudományok (ókori keleti nyelvészet, bölcsészet, paedagógia) beszámoló orgánumának kívánja tekinteni s elsősorban a külföldet óhajtja vele és általa szellemi törekvéseink mértékéről és értékéről tájékoztatni. Épen ezért a folyóiratba szánt tudós közlemények nyelvűl a magyar, német, angol, francia, holland és latin nyelveket határozza meg, mint amelyeken értekezések és tanulmányok írhatók és közreadhatók. Hittudományi Kar azon nagy fontosságú érdekekre tekintettel, melyeket e szakfolyóirat megindításával kielégíteni óhajt, hogy az tudniillik egy magas színvonalú nemzetközi s mégis minden részben magyar célú és szellemű tudós kiadvány legyen s egyúttal a ma hozzá nem férhető külföldi közleményekért is megfelelő csere eszközül szolgáljon s nemzeti kultúr-birtokállományunkat ezáltal is súlyosan gyarapítsa.”³⁶

A Tiszántúlon sokak meggyőződése volt, hogy a Theológiai Szemlének „Debrecenben kell szerkesztetnie és megjelenie, mert itt van a magyar reformátusság történelmi gócpontja, itt van az egyetemi fokú református hittudományi kara a tiszántúli egyházkerület lelkészképzőintézetével együtt s ennek az egyházkerületnek a kebelében él a magyar református egyház abszolút többsége s ez az egyházkerület bír nyomdávalalattal, mely a megjelenítés terén segédkezhet nyújthatna s ezen egyházkerület kollégiumi nagykönyvtára a folyóiratnak recenzióra küldött könyvpéldányai útján évente nagy összegre rugó értékű könyvmennyiséghez juthatna.”³⁷

Volt még egy fontos tényezője annak, hogy Debrecenben született meg a Theológiai Szemle. Itt nem a csoportérdekeket, nem is a kegyességi érdekeket tartotta Csikesz szem előtt, hanem önálló és új utat kívánt járni tudományos elkötelezettséggel és függetlenséggel. A Theológiai Szemle ezzel az irányultsággal nem akarta szaporítani a szekértáborok számát, de lefedett egy hiányterületet, amellyel mint tudományos orgánum, kegyességi körök és teológiai irányok fölötti, független módon kívánta szolgálni a teológiai tudományosság ügyét.

A másik országos hatókörű szervezet a Vasady Béla professzor buzgólkodása nyomán létrejött és 1939–1944 között aktívan működő „*Coetus Theologorum – Református Theologusok Munkaközössége*”³⁸. A Coetusnak tagja volt az ország valamennyi református teológiai tanára, magántanára, teológiai vagy egyéb tudományból szerzett doktorátussal rendelkező lekipásztora, illetve azok, akik a tudományos teológia terén alkotó munkát végeztek. Az ország különböző pontjain (határon túl is) helyi vagy körzeti munkaközösségek alakultak, rendszeresen tartottak felolvasó- és vitautalásokat. Egy év alatt több mint ezer

35 A lap történetéhez lásd: Fekete Károly: A Theológiai Szemle a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel. *Theológiai Szemle* 2006/1. 38–43.

36 Csikesz tervzetének jelzete: TtREK DRK – R 4109.

37 Révész Imre: „A Theológiai Szemle anyagi megerősítése.” *Theológiai Szemle* 1926/1–2. 996–997.

38 A Coetus Theologorum történetéhez lásd: Ladányi Sándor: A Coetus Theologorum története. *Az Út* 2004/3. 145–154.; Adorjáni Zoltán: Adalékok a Coetus Theologorum történetéhez a Református Szemle tudósításai alapján. *Református Szemle* 2002/4–5. 422–435.

tagot tartottak nyilván. A Coetus Theologorum számottevő könyvkiadói tevékenységet is folytatott, hogy illetménykötetekkel honorálja a tagdíjat, s Csikesz halála után, 1940-től gondozásukba került a Theológiai Szemle is.

A magyar sorskérdésekre reflektálás és azok feldolgozása során üzenet értékű hangsúlyt kapott a nemzet és kisebbség problematikája. A trianoni határvonalak miatt a reformátusság vesztesége igen nagy volt, ami újabb ösztönzést adott arra, hogy a kisebbségbe szorult részeket fokozottan támogassák. A debreceni professzorok családi, tanulmányi, szakmai és baráti kötődések el nem vágható szálait éltették tovább a határon túli részek felé a két világháború között.

A kisebbségi sors iránti érzékeny debreceni környezet fogadta be az Erdélyből áttelepülni kényszerült Makkai Sándort. Ez is bátorítást jelentett számára, hogy kimondta: *a kisebbségi kérdés megoldhatatlan*. A nemzetiségi öntudatról szóló, *Nem lehet* című írásával³⁹ országos vitát keltett.

A kisebbségi létparadoxon sokféle indulatot és elgondolást termelt, de a debreceni mértékadó gondolkodók gyűlölködésre sohasem ragadtatták magukat. Sőt megoldásként a keresztény teológia biblikus válaszát fogalmazták meg.

Karácsony Sándor *A magyar béke* című kötetében több olyan részlet van, amely a kisebbségekkel kapcsolatos kérdéseket a megbékélés útján tartja rendezhetőnek: csak akkor békülhetünk meg szomszédainkkal, ha nem az ő bűneiket hánytorgatjuk fel, hanem megbánjuk a saját nemzeti bűneinket is: „Nem, nem, nemigen lehet itt egyebet cselekedni, meg kell törnöm és nagyon a szívemből jövőn bocsánatot kell kérnem mindazoktól, akik nemzetem, a magyar nemzet szomszédságában, vagy vele egy fedél alatt éltek, és a mi hibánkból szenvedniök kellett. Bánom és szégyellem, hogy így történt. Kérem a parasztokat, a munkásokat, a más meggyőződésű és gondolkozású csoportokat, a »nemzetiségieket«, a zsidókat, a tőlünk elköltözőket (tekintet nélkül arra, az őfajta emberek hogy bántak a mieinkkel), az oroszokat és az ifjúságot: higgyenek töredelmem őszinte voltának, és ha tudnak, bocsássanak meg nekem. Tudom azt is, hogy a bocsánatkérés önmagában még nem sokat jelent. Elégtétellel is tartozom. Nem imilyen-amolyannal, hanem teljes elégtétellel.”⁴⁰

Ez a mentalitás már az 1940-es évek elején írt Karácsony Sándor-művekben is megjelent: „Mi magyarok nem szoktuk, nem szeretjük magunkat hibásoknak érezni. Történelmünk egész folyamán mindig nekünk volt igazunk s a körülmények vagy gaz ellenségeink gáncsoltak el. Ha másképp nem ment, magunk között kerestünk bűnbakot. Akinek ereje nincs, ellenben erőre van szüksége, kölcsön kell hogy kérjen valahonnét mástól. Nekünk emberfőlötti, helyesebben isteni erőkre van szükségünk a kialakuló korszellem idejében, nemzeti problémáink megoldása közben. Isteni erőt csak Istentől nyerhetünk, pontosabban, a teremtett világ problémái számára az Isten-Emberről, Jézus Krisztustól. A protestáns lélek reakciója ebben a pillanatban egészen specifikus, elütő minden másféle lélek reakciójától. Rá kell döbbsennie, hogy Jézus Krisztus bűnbocsátó, megváltó erejét az ő számára senki és semmi nem közvetítheti: sem keret, sem tan, sem liturgikus cselekmény, sem templom. Nekí magának, személyesen és személy szerint kell találkoznia Krisztussal és Krisztusnak egyénileg kell őt megváltania. Hagyomány, kultusz, közösség erre mind képtelen.”⁴¹

39 Láthatár 1937/2. 49–53. A vita lezajlásához lásd *Nem lehet – A kisebbségi sors vitája*. Szerkesztette: Cseke Péter–Molnár Gusztáv. Limes könyvek. Héttorony Könyvkiadó. 1989. Megszületett még egy kötet a vita újabb reflexióiból: *Lehet – Nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*. Sajtó alá rendezte Cseke Péter. Mentor Kiadó. Marosvásárhely. 1995.

40 Karácsony Sándor: *A magyar béke*. 2. kiadás. Csökmei Kör. Pécel 2001. 42.

41 Karácsony Sándor: *A magyarok Istene*. Exodus. Bp. 1943. 254.

A *szentistváni gondolat* c. írásában egészen pregnánsan fogalmazta meg álláspontját: „Első királyunk látta be elsőnek, hogy a magyar feladat nem valósítható meg Isten nélkül. Apostola lett nemzetének. A szentistváni gondolat voltaképpen ez. A magyar lélek keretének krisztusi tartalma. Ez változtatja át a magyar gavallériát áldozatosággá és szolgálattá, a magyar passzív rezisztenciát a kereszt hordozásává, a magyar bravúrt a missziós lélek lendületévé. A krisztusi szellem biztosítja a magyar feladat megoldását. A geográfia hídszerep népőceánok, peremnépek és vendég népeink között a magyar gavalléria előfeltételzésével is csak úgy lehetséges, ha az uralmat a szolgálatnak lelkével gyakoroljuk, mint ahogy gyakoroltuk is mindig, valahányszor történelmi sorsunk pozitív korszakba lendült. A világnézetek harcában győzelmet csak a keresztviselés passzivitásával és a missziós lendület aktív erejével arathatunk. Kultúránk »alapeszméi« is csupán a transzcendens elvének beiktatása után hozhatók – divatos kitételrel hadd éljek – »közös nevezőre«. Hogy a vallások hullámai is csak az élő krisztusi szellemben nyugodhatnak el, fölösleges talán meg is említenünk még külön.”⁴²

A Debreceni Egyetem szellemi központ voltát, protestáns felekezeti színezetét az ilyen és ehhez hasonló kijelentések továbbadása, következetes képviselése és megélése segítette életben maradni.

A Hittudományi Kar tanárainak alapállása, véleménye, állásfoglalása, hozzáállása, példaadása egyetlen időszakban sem volt mellékes Debrecenben. „A római katolikus egyház hazai túlsúlya és a református egyház küzdelmes múltja, a Kollégium egész hagyománya eleve visszatartotta őket attól, hogy egy aulikus, klerikális, ultrakonzervatív politika híveiül szegődjének a világnézeti nevelés és a nemzetnevelés terén. A két világháború közötti idő »keresztény« kurzusa’ és neobarokk szellemisége idegen volt számukra.”⁴³ Magyarságismeretüket nem a szűk látókörű provincializmus és pöffeszkedő sovinizmus jellemezte, hanem a kritikus nemzetszeretet.

42 Karácsony Sándor: A magyar világnézet. Exodus. Bp. 1941, 348.

43 Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium Története. Szerkesztette: Barcza József. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1988, 575.